URBAN DYNAMICS OF SUBURBAN AND PERIURBAN NEIGHBORHOODS OF MAPUTO

Reflections on the generated collective space

Arwen PRENDERGAST

Maputo is a young capital city in south-eastern Africa with a socio-spatial polarisation imprinted in its network, and where the sphere of urban life is dominated by hybridisation and informality. The fabric of the city and its internal functioning have a greater degree of complexity than is apparent at first sight, and this, together with international influences, market pressures and a lack of basic resources, hinders the management and positive transformation of the city. While bearing in mind the common denominators of urban Africa, we should not ignore the specific historical, political-economic and socio-cultural factors of each territory which determine a way of living and of creating each city. Within the urbanity of Maputo there is the collective space, which is central to an understanding of the survival strategies and specific forms of social interaction of the critical mass of the population. These living spaces are the source of multiple urban synergies, and need to be integrated into our way of thinking about the city, in favour of a juster, more inclusive community life, while, at the same time, not ignoring diversity and ongoing change.

Key words: African cities, collective space, gentrification, urban identity, homogenic models.

DINÀMIQUES URBANES DELS BARRIS

SUB I PERIURBANS DE MAPUTO

Reflexions sobre l'espai col·lectiu generat

Arwen PRENDERGAST

Maputo és una jove capital del sud-est de l'Àfrica subsahariana que té impresa en la seva trama la polarització socio-espacial amb una hibridació i informalitat que domina l'esfera de la vida urbana. Teixits i funcionaments interns, amb graus de complexitat més elevats del que es percep a priori, i que, junt a les influències internacionals, les pressions de mercat i una manca de recursos bàsics, dificulta la gestió i transformació positiva de la ciutat. Tenint en compte els comuns denominadors urbans del continent no ens podem oblidar que les especificitats històriques, político-econòmiques i socio-culturals de cada territori també determinen una forma de viure i fer ciutat pròpia. Dins d'aquesta urbanitat apareix l'espai col·lectiu, clau per entendre unes estratègies de supervivència i formes pròpies de socialitzar de la massa crítica. Espais vitals, font de múltiples sinergies urbanes, els quals és necessari integrar en el pensar de la ciutat en pro d'una vida comunitària, més justa i inclusiva, sense oblidar les diversitats i escenaris mutants.

Paraules clau: Ciutats africanes, espai col·lectiu, gentrificació, identitat urbana, models homogenis

*"[...]that the civic, architectural, urban and morphological richness of a contemporary city resides in **the collective spaces** that are not strictly public or private, but both simultaneously. These are public spaces that are used for private activities, or private spaces that allow for collective use, and they include the whole spectrum in between. Moreover, in the past decades the design of these collective spaces seems to have become an important modus operandi to intervene in the contemporary city"¹.*

fig. 1 Imatge aèria de la ciutat de Maputo. En primer terme s'aprecia la ciutat informal i al fons la ciutat ciment, tot limitant amb l'oceà Índic. Font: PROMAPUTO.

¹ Avermaete, T., Hooimeijer, F. i Schrijver, L. citant a Manuel de Solà-Morales. *Urban Formation and Collective Spaces*. OASE 71, 2006.

INTRODUCCIÓ

La vasta regió de l'Àfrica Subsahariana està creixent i urbanitzant-se veloçment. En les últimes dècades la pobresa estructural que està vivint té una incidència significativa en una ràpida transformació (diferenciada dels processos a Àsia i Sud Amèrica). Aquesta acceleració pot agreujar les ja complexes realitats de les zones anomenades informals, amb un augment del dualisme, gentrificació urbana i degradació del territori. En el cas de Moçambique, del 1891 fins al 2028 s'haurà duplicat la població per tercera vegada arribant als 32 milions, i segons les previsions als 70 milions, al 2050 (una taxa d'urbanització més alta que la mitja de l'Àfrica Subsahariana). El 37% viu a les zones urbanes, i d'aquest percentage tres quartes parts resideix en assentaments *informals*², sota una base econòmica de subsistència. Maputo, la qual ja no podem desvincular de l'Àrea Metropolitana del Gran Maputo³, té en el seu territori un alt nivell del que són considerats comunament com *slums*⁴, els barris sub i periurbans⁵. La majoria de la població és il·legal a la seva pròpia terra (en termes de documentació oficial), una situació preocupant degut a la consolidació dels assentaments precaris i al procés descontrolat d'ocupació, densificació i degradació de l'ambient. Una xifra representativa és que mentre al 1980 el 38% de les cases d'aquests barris estaven construïdes amb materials sòlids, al 2007 augmentà fins al 81%, consolidant l'estructura actual, i dificultant-ne la seva transformació.

Sense oblidar les estratègies actuals de descentralització municipal, les tendències urbanes a la capital es poden simplificar en dues. La primera està basada en lleis de mercat principalment a l'àrea central (formal) i focalitzada en la seva expansió a través de la requalificació de la primera corona urbana, conformada pels barris *informals* històrics (suburbans antics). La segona es basa en la implantació d'infraestructures i els serveis mínims necessaris als barris sub_ i periurbans. En aquests casos, el model de creixement urbà aplicat, majoritària-

2 UN-HABITAT publicà al 2003 que els assentaments informals o slums "són manifestacions físiques espacials de pobresa urbana i de desigualtat intraurbana, i la seva generalització als països subdesenvolupats es deu als processos d'urbanització de la pobresa", on cada vegada és més gran la concentració de pobres en els centres urbans". The Challenge of Slums: Global Report on Human Settlements, UN_HABITAT, 2003.

3 L'Àrea Metropolitana de Maputo està formada per Maputo, Boane, Matola i la vila de Marracuene.

4 UN-HABITAT publicà al 2003 que els assentaments informals o slums "són manifestacions físiques espacials de pobresa urbana i de desigualtat intraurbana, i la seva generalització als països subdesenvolupats es deu als processos d'urbanització de la pobresa", on cada vegada és més gran la concentració de pobres en els centres urbans". The Challenge of Slums: Global Report on Human Settlements, UN_HABITAT, 2003.

5 La classificació segueix la línia de Cristina Delgado Henriques, la qual es mostra a la fig 11.

ment acceptat i interioritzat per estaments públics i la població és el d'una malla tipus bàsica i funcional.

Els factors històrics, els interessos privats, la incapacitat de control i gestió per part de l'administració, i les dinàmiques d'una societat immersa en la pobresa urbana, tenen com a conseqüència la continuació de la polarització socio-espacial, la degradació dels barris històrics i el sorgiment de noves i vastes extensions a les perifèries, a partir d'un tipologia d'assentament residencial horitzontal de baixa densitat.

La tensió entre les idees de tradició i modernitat, de ruralitat i urbanitat, d'endogeneïtat i exogeneïtat, de negació i acceptació de l'*informal*, ha constituït sempre un terreny de contradiccions. Sumant-li el factors de supervivència: augment del treball informal; incapacitat de pagament i recaptació d'impostos; i, per tant, de reinversió per part de l'administració als barris; problemes d'accés a habitatges i serveis dignes; ocupació d'espais públics, sobre-ocupació de l'espai privat, etc., ens trobem davant un cicle viciós que reproduceix la fragmentació socio-espacial. Mentre que els organismes *up* s'enfoquen en una imatge *idil·lica* del desenvolupament i la modernitat, d'una ciutat edificada en altura assestada en els serveis terciaris, les aspiracions de gran part de la població dista d'aqueta concepte. L'apropiació i adaptació contínua del paisatge urbà sembla sorgir de les iniciatives de la pròpia societat, amb la capacitat de transformar el teixit, tot i les enormes fragilitats que arossegueu i es generen. Precissament els resultats d'uns determinats processos urbans es veuen directament representats en els espais col·lectius dels barris sub i periurbans camaleònics i d'enorme complexitat.

*"African City suffered the effects of a vigorous process of accelerated urbanization that produced many of its unfolding urban fabric, transforming its typologies, urban forms and their inherent limitations [...] This process escapes to any simplistic notion of territoriality, in that it extends its structural [sub]systems, capturing continuously the surrounding space, creating and modifying [sub]orders which embody themselves in urban topographies fragmented, but interconnected [...] Their contents and significance are in constant creative [re]construction through the action of everyday life."*⁶

fig. 2 i 3. Poblament tradicional bantu de distribució concèntrica / Vista dels inicis de la ciutat de Lourenço Marques, actual Maputo.
Font: Junod.H.A. Usos e Costumes dos Bantu. 1962 / Jenkins.P. Xilunguine, Lourenço Marques, Maputo – structure and agency in urban form: past, present and future. African Perspectives, 2009

fig. 2, 3 i 4 Imatges de la quotidianitat de l'espai col·lectiu dels barris sub i periurbans.

Aquest escrit forma part d'una investigació de tesi en curs que aprofundeix en la recerca d'una/es identitat/s socio-urbanes de l'espai col·lectiu, les seves raons de ser, tant culturals com econòmiques. Com afecten els elements del canvi, especialment els models urbans exògens de tendència homogeneïtzadora, i com a partir d'un imaginari col·lectiu, unes formes d'usar, percebre i apropiarse de l'espai s'obté un paisatge determinat.

L'article pretén mostrar quins són els mecanismes i processos de la producció de l'espai col·lectiu. Un espai integrat en el marc de l'estructura de la ciutat *informal* de Maputo, que esdevé la gran expansió urbana i que acull la major part de la població. Destil·lar quins han estat els factors i els principals actors implicats en la seva transformació i les estratègies de producció urbana actuals serà vital per tal de poder-la comprendre.

TRANSFORMACIÓ HISTÒRICA DEL TERRITORI.

Els perquès de l'actual situació urbana

La localització estratègica de la badia do Espírito Santo per a la pesca de la balena fou el motiu de la construcció d'una nova ciutat al 1817. En poc més d'un segle s'erigí Lourenço Marques, actual Maputo, fruit de l'assentament dels colons portuguesos. La ciutat, estructurada per una geometria d'enginyeria militar (pràcticament inalterada fins a l'actualitat) estigué estretament lligada al desenvolupament de l'economia de la regió. L'atracció de l'oferta urbana, les migracions camp-ciutat (forçades per les accions espoliatives colonials sobre la terra), provocaren al voltant de la *ciutat cimento* l'aparició de la primera corona d'assentaments de població local. L'establiment dels nous barris es conceberen com a contenidors de mà d'obra barata, amb una falta de control i planejament vers aquests. La ciutat es desenvolupà, així, de forma dual, tancant-se en si mateixa i provocant un creixement segregacionista.

fig. 7, 8 i 9 Fotografies dels nous barris de Laulane i Mahotas (corona periurbana). Font: Jenkins, P. Housing and living conditions in peri-urban areas of Maputo City. UNDP/UNCHS (Habitat) Project Moz/86/005. Maputo, 1991.

L'evolució econòmica i el domini i control de la terra (urbana i rural) per part dels colons feu que els barris s'anessin convertint en marginals degut a la densificació progressiva i a una ocupació descontrolada. Tal i com explica Soja⁷ respecte a la interrupció en l'estructura socio-espacial, s'esdevingué com a conseqüència un paral·lelisme entre el trencament dels modes de vida d'una societat i el trencament amb unes normes intrínseques generadores del paisatge construït, de l'espai comunitari, del lloc. Així, la nova forma de *vida de ciutat* alimentà la imposició d'unes regles urbanes per als indígenes fins llavors desconegudes (segregació física en barris dependents marginals, *aculturament* arquitectònic i espacial, atracció a uns serveis urbans prohibitius, etc.).

Amb la Independència (1975) el nou govern de la FRELIMO⁸ (amb base marxista leninista i transició a una societat socialista) potencià les estratègies de desenvolupament del camp amb una negació de les ciutats, enteses com a centres del consum i capitalisme. La falta d'un clar interès polític suposà que les dèbils pràctiques heretades del període colonial tinguessin una continuïtat adaptada. Alhora, les responsabilitats del govern passaren a ser enormes degut a les *nacionalitzacions*. La terra, que des de llavors pertany a l'estat, passà a ser gestionada, registrada i dirigida per les autoritats municipals. Unes autoritats febles i mancades de recursos incapaces de controlar la dispersió poblacional i unes dinàmiques complexes i canviants.

Se li sumà poc després una llarga guerra civil (1976-92) que provocà l'èxode de refugiats cap a les ciutats. La tendència fou la densificació de les zones ja urbanitzades mancades d'infraestructures i serveis bàsics, motivant les ocupacions irregulars i imposant-se el procés d'autoconstrucció. Aquests factors abocaren a una acceptació general de lo *informal*, i degut a l'empitjorament de la capacitat de l'Estat, la gestió del sòl passà a mans dels dirigents dels barris.

A Maputo l'afectació real més impactant no fou fins a inicis dels anys 80. El període del 1981 al 1992 fou per a la ciutat una època continuïsta pel que fa al planejament urbà, empitjorat per la crisi econòmica, les migracions per la guerra i una greu falta de recursos. La situació abocà a una ràpida i espontània densificació dels barris suburbans a través de l'ocupació d'espais buits i de les alteracions d'altres usos del sòl per a fins residencials. Paral·lelament, els barris fins llavors perifèrics amb assentaments de caire més rural, començaren a ser ocupats conformant una segona corona que, seguint la classificació de Cristina Henriques, són els actuals barris suburbans de creació recent. Una dinàmica d'ocupació del territori fou l'apropiació no oficial per part dels actors de base, i per altra, els projectes recolzats per l'entrada de les organitzacions internacionals en el marc de crisi moçambicana. Aquest segon factor fou propiciat pel nou cicle polític-econòmic a mitjans dels 80, amb l'obertura a les polítiques liberals de mercat i de descentralització i democratització, element clau d'un canvi prou profund dels processos i dinàmiques d'intervenció urbana. Es projectaren alguns reordenaments i plans parcials basats en malles regulars d'habitatges, infraestructures i equipaments bàsics, que rarament es dugueren a terme en la seva totalitat. Aquests, foren un prolegomen dels actuals paradigmes d'intervenció als barris sub i periurbans.

⁷ Soja, E. "The city and spatial justice". *Justice spatiale. Spatial justice*. 2009. 8 p. Recuperat 05.05.2010 des de www.jssj.org
⁸ FRELIMO: Frente de Libertação Nacional de Moçambique

fig. 10 i 11 Plànol de corones urbanes segons la classificació de Cristina Delgado Henriques / Plànol parcial d'urbanització de Magoanine B. Font: Dep. de Planeamento Urbano de Maputo del CMM.

fig. 12 Esquema de densitats residencials (baixa, mitja, alta) i espais públics construïts (comerç, serveis i equipaments), realitzat a partir de la les especificacions i documents del PEUMM (s.e.). L'esquema mostra la uniformitat de densitats establerta per al futur de la ciutat. S'ha exclòs Catembe i les illes Xefina i Inhaca. Font: Plànol d'elaboració pròpia (s.e.).

fig. 22 i 23 Classificació dels assentaments informals i dels barris de risc per precarietat urbana i riscos naturals.
Font.: Instrumentos para uma Gestão Equitativa e Sustentável do Território Municipal. PROMAPUTO. Maputo, 2011.

Durant la següent etapa de gir capitalista (1992 a 2000), el creixement de les noves àrees d'expansió, fins llavors rurals, passaren ja a formar part de la ciutat en una tercera corona periurbana. Produí una ocupació horitzontal a partir de la producció de petites àrees residencials de baixa densitat, disperses, i una baixa escala de negocis i nivells de productivitat (I.Raposo, 2008). Els pocs plans d'urbanització als nous territoris urbans, realitzats pels membres i tècnics municipals, es basaren en malles rectangulars, de llargues vies, seguint un patró de referència àmpliament estès i de tendències ruralistes. Amb l'acabament dels projectes i la retirada de fons per part dels donants, les iniciatives tendiren a parar-se.

A més a més, la demarcació i registre oficial de terres no era accessible als grups d'ingressos baixos, degut a la falta d'informació i costos elevats, romanent il·legals fins a l'actualitat. Aquesta falta d'oficialitat per part de la població ratificà uns mecanismes i processos interns d'accés a la terra amb la implicació dels òrgans de barri i l'ajuda no oficial dels tècnics municipals, mitjançant complexes relacions d'intercanvi, cessió, herències i comerç del sòl.

A partir del nou mil·lenni, un dels factors amb més influència en la forma d'intervenir en l'espai periurbà foren els nous actors, agències internacionals i organitzacions civils, apareguts principalment per a resoldre les situacions catastròfiques provocades per les inundacions del 2000. Els reassentaments (també per obres de millora de la ciutat, obertura de vies, entre d'altres) derivaren en un procés de transformació de la tercera corona de Maputo, deixant una forta empremta al territori, de forma ràpida i contundent i potenciant la periferialització. Un altre factor fou la decreixent capacitat d'intervenció de l'Estat pel procés de neoliberalisme que derivà en economies capitalistes *salvates* directament involucrades en les *privatitzacions* del territori.

Seguint les malles tipus, anteriorment esmentades, es creà un teixit de mínims bàsicament residencial de baixa densitat, a partir de la disponibilitat de parcel·les, unes infraestructures bàsiques, i algunes ajudes i programes de foment de l'autoconstrucció. Una estructuració funcional del terreny, a partir d'un sistema primari de vies i rectangularització repetitiva de parcel·lació (cas prototípic a molts altres països en desenvolupament). Una forma/mètode d'ocupació

a través del mimetisme d'un model instaurat, arrelat no tant sols en l'administració pública, sinó també actualment en la pròpia societat. A través d'uns complexos mecanismes i processos interns, la duplicitat d'aquesta malla homogeneïtzadora ha servit com a estratègia per tal de fer-se visible de forma semi-oficial front l'administració, com a pas previ cap a la seva legalitat.

ACTORS, ESTRATÈGIES I PRODUCCIÓ URBANA

Segons R.Rodríguez⁹ la governabilitat del sistema polític en el marc actual "reflexa com els estats deixen de dominar l'escenari polític dins i fora del seu territori i comparteixen poder amb un conjunt d'actors cada vegada més ampli, heterogeni i complex". Aquest és precisament el cas de Maputo on la divergència d'estratègies es veu reflectida directament en el territori urbà. L'escenari embolcalla per una banda els estaments públics nacionals i municipals i actors supragovernamentals (cooperacions multi i bilaterals). Per altra, els actors privats (consultories, constructors i immobiliàries nacionals, internacionals, especuladors individuals). I per últim, les ONGs, associacions civils i religioses nacionals i internacionals, i la pròpia població. La resultant és una complexa mescla d'estratègies i interessos, que creen un escenari en constant producció i transformació.

Al llarg dels últims 15 anys s'han anat creant al país una sèrie d'instruments de gestió com ara la Llei de Terres, Llei d'Ordenament del Territori, Regulació de la Llei de Terres i Regulació del Sòl Urbà¹⁰. La primera reconeix la propietat privada com un pilar de l'economia, tot i que la terra es mantingui propietat de l'Estat: no es pot vendre, hipotecar, ni alienar. També s'incorpora el DUAT (dret d'ús i aprofitament de la terra) sempre i quan l'ocupació es realitzi *de bona fe*, amb un mínim de 10 anys o segons les pràctiques *costumeiras*¹¹ de la comunitat. La creixent sensibilització cap a una necessitat de gestió i ordenació del sòl urbà, degut a la situació de precarietat urbana accelerada, ha comportat algunes reformes dins l'administració per tal de democratitzar els processos, mitjançant la coordinació amb diferents actors. S'ha establert com a principals eines de gestió urbana la redacció i aplicació dels Plans d'Estructura Urbana Municipal (PEUM), els Plans Parcial d'Urbanització (PPU) i els Plànols de Detall (PP)¹².

fig. 24 i 25 Perspectiva i planta de la ciutat cimento que mostra l'estructura de malla ortogonal i d'espais verds. Font: Google 2012 i Google Earth, 2011, respectivament.

⁹ Rodríguez González, R. *Territorio. Ordenar para competir*. Gesbiblo, S.L., Oleiros, 2010, pàg. 154.

¹⁰ Decret-lei n.º 19/1997, de l'1 d'octubre, Llei n.º 19/2007, del 18 de juliol, Decret n.º 66/1998, del 8 de desembre i Decret n.º 60/2006, del 26 de desembre, respectivament.

¹¹ Pràctiques tradicionals

¹² El PEUMM defineix l'organització espacial del territori, paràmetres i normes d'ús, l'estat actual i millores a realitzar a nivell d'infraestructures i serveis. El PPU determina usos i funcions urbanes, xarxa de transports, electricitat, sanejament i equipaments socials. El PP (Plano de Pormenor) detalla les formes d'ocupació d'àrees específiques.

fig. 26 i 27 Organització administrativa municipal de districtes / Taula 1: Inventari d'instal·lacions i infraestructures culturals i pràctica esportiva Font: PEUMM, 2008. Plànols d'elaboració pròpia.

Com a capital, Maputo és focus de diversos programes de desenvolupament municipal amb l'associació d'organismes internacionals. Aquest és el cas del programa “Cities without slums” de UN-HABITAT i el Programa de Desenvolupament Municipal PROMAPUTO, finançat pel Banc Mundial. Aquest últim, desenvolupant-se des del 2007, té com a missió la reestructuració interna del Municipi i potenciar la gestió del territori com a un dels eixos principals. Els darrers anys s'estan creant diferents instruments com el PEUM de Maputo (2008), reordenaments puntuals de barris suburbans i una base cadastral que, junt a varis PPU's de barris periurbans (2010), pretén l'otorgació massiva de DUATs.

Segons la classificació de Melo et.al.¹³ podem resumir els paradigmes d'intervenció als barris sub i periurbans per part dels estaments públics en 5: “control de l'expansió territorial no controlada pel poder públic, a través del paquet legislatiu recent, [...] tot i que encara resultin incapaçs de trencar amb les pràctiques quotidianes; renovació urbana, a través de l'existent, generalment àrees de la primera cintura, lligades a una forta pressió immobiliària i a l'interès de la inversió privada [(ex. barri de Maxaquene A i Polana Caniço A i B)], promovent els processos de gentrificació; [...] qualificació urbana, associada a la implementació d'infraestructures, construcció d'equipaments i la millora de l'espai públic, involucrant el CMM, agències internacionals i organitzacions de la societat civil, tant a la primera corona com a l'àrea d'expansió; [...] la producció de nou espai urbà, a través de processos planejats o no pel poder públic, que succeeix amb gran intensitat a l'àrea d'expansió (Zimpeto, Magoanine B i C i Albasine);[...] i la regularització *fundiària*, d'iniciativa municipal, verificant-se puntualment a la primera cintura (Chamanculo C) i en major escala a l'àrea d'expansió, tenint en compte que, en la seva majoria, l'àrea periurbana no està regularitzada a través de l'atribució del DUAT als residents”. Una regularització massiva que entra en contradicció amb el que estableix la Regulació del Sòl Urbà la qual determina que “no poden ser atribuïts els drets d'ús i aprofitament de la terra en zones urbanitzades que no incloguin àrees destinades a equipaments

13 Tique, J., Jorge, S., Melo, V. *Ocupação e gestão do solo urbano em Moçambique: o caso de Maputo*. Seminário Internacional - Urbanização de territórios de gênese ilegal. Centro de Estudos e Desenvolvimento do Habitat da Universidade Eduardo Mondlane, 2011.

socials i serveis públics”¹⁴, precisament una de les principals mancances d'aquests barris.

No obstant els nous instruments la realitat és una continua expansió i consolidació descontrolada de la tercera corona, una densificació i degradació de les altres dues, la majoria de la població mancada de DUAT i un territori sense cadastre actualitzat. Tot motivat per la manca de recursos (materials, professionals, econòmics, fiscals...), la burocràcia, corrupció, interessos/dominis dels especuladors privats, insuficient sensibilització de la població vers el problema, falta de divulgació o desconeixement dels procediments reglamentaris, processos lents i costosos i una llei que legitima les ocupacions realitzades a partir de les pràctiques *costumeiras* o de bona fe, amb o sense aval del poder públic. Un situació amb greus conseqüències legals, socials, econòmiques i ambientals que té un gran impacte en el territori construït de la població de menors recursos, associat a un context de globalització neo-liberal.

fig. 28 Esquema del conjunt de l'espai públic construït i no construït establert al PEUMM a través dels següents temes: equipaments i serveis públics, estructura ecològica, zones agrícoles, parcs i jardins. S'ha incorporat les noves centralitats i diferents nivells de vies per mostrar la relació entre elles i les àrees multifuncionals. Font: Realitzat a partir de la les especificacions i documents del PEUMM (s.e.). S'ha exclòs Catembe i les illes Xefina i Inhaca, Plànols d'elaboració pròpia.

Tornant al PEUMM, i considerant-lo el Pla més complert fins a l'actualitat, es troba a faltar una línia d'actuació cap un model de ciutat consensuada i inclusiva, que incorpori una visió innovadora i estratègica, amb la incorporació de les especificitats del lloc, tenint en compte els diversos actors implicats. El Pla considera els barris sub i periurbans com a cúmul de fragilitats i problemes, àrees marginals a ser totalment transformades en 3 o 4 dècades (sense mencionar com) a partir de la densificació i models de creixement i/o transformació impossibles, tècnica, cultural i econòmicament per part de la població. Un concepte estès tant als estaments públics com en la comunitat internacional que els classifica com a *slums* o *informals*, de forma pejorativa. Melo et.al. ja avisa de que la resolució dels problemes de gestió i ocupació del sòl "no es poden limitar a la transformació de lo il·legal en legal, tenint en compte la dicotomia clàssica referida en la reflexió conceptual, o d'*informal* a *formal*, segons les terminologies que usa UN-HABITAT"¹⁵.

La falta de capacitat de resposta per part dels estaments públics front les necessitats reals de la massa crítica, de processos participatius reals (tal i com estableix la llei) i el propi desconeixement de les regles legals per part de la població ha anat provocant que aquesta activés mecanismes i processos propis d'apropiació del sòl, per a l'obtenció d'una parcel·la i per a l'ús de l'espai públic. En molts dels casos d'ocupació per a ús privat hi estan involucrades les autoritats locals de barri (*secretários de bairro, xefs de quarteirão*¹⁶), i els tècnics municipals (de forma extraoficial) en les àrees on es mimetitza repetidament (sense plànols legals) el model tipus, anteriorment esmentat. Aquests actors fan d'intermediaris, amb o sense el coneixement de les autoritats municipals, fent distribucions i transaccions de terres, sense seguir procediments reglamentaris i sense una atribució legal per a tals funcions¹⁷. D'aquesta manera, la producció i transformació dels barris es deixa en mans d'una població que aplica els seus propis conceptes de producció de l'espai, influenciats per unes estructures exògenes, amb una escala d'urbanització "of its vast territory, which accumulates disorders, but in which are also answers to the new ways of inhabiting the city, [...]The built rarely corresponds to only arbitrary settings in constant creative [re]construction through the action of everyday life"¹⁸.

El paper dels actors de base als barris suburbans, sobretot a la primera corona, deriva en l'ocupació desordenada i descontrolada de l'espai familiar i col·lectiu, que ha degenerat en les subdivisions de les parcel·les, moltes sense accés directe a les vies, ocupació dels espais per a equipaments, serveis públics i comunitaris, amb una forta degradació de l'ambient. Els desplaçaments ciutadans han deixat de ser el principal motiu de migració, potenciant-se els moviments de població dins la pròpia àrea metropolitana. La proximitat a la *cidade*, i per tant als llocs de treball i serveis, són pol d'atracció.

15 Sense una incorporació real d'aquesta fàbrica urbana, heterogènia i camaleònica, amb bases socio-econòmiques, culturals i històriques específiques, és quan ens podem arribar a trobar amb respostes com la d'un Director d'un departament del CMM (entrevistat al 2010) en ser preguntat pel tipus de barri que li venia a la ment després de la requalificació de Polana Caniço (PPU obert a concurs internacional al 2012): "després de reassentar la població de tot el barri, els que guanyin els concursos ens faran la seva proposta. Jo veig un skyline com el de Sidney".

16 Agrupació d'illes d'habitatges.

17 Melo et.al. cita el Centre d'Integritat Pública de Moçambic que denuncia: "tot i en les situacions en que existeixen plànols d'urbanització aprovats, alguns acaben per no ser tinguts en compte –per exemple, algunes àrees reservades per infraestructures socials són parcel·lades o venudes –després de que els propis funcionaris municipals, principalment de fiscalització, estiguin també involucrats en aquests processos alternatius d'atribució del sòl".

18 DMLS Viana. *African City: towards a new paradigm – "chameleonic" urbanism for hybrid cities*. African Perspectives, 2009.

Les pròpies parcel·les han estat massificades per agregats¹⁹, no tant sols familiars, sinó per al lloguer (com a ingressos alternatius), revaloritzant-se els terrenys, i amb un futur incert per les pressions dels inversors privats i els plans de requalificació de major escala.

Per altra, als barris periurbans l'actuació dels actors de base, s'opta o bé per una organització orgànica dins el territori, o bé, i majoritàriament, per la integració de la malla tipus, no per ser exemplar sinó per ser l'únic model a seguir i com a mecanisme davant l'administració per a fer-se visibles semi oficialment. Com la persona aconsegueix el terreny, al municipi no li interessa però si com s'estableix al lloc -mentre no existeixi cap conflicte amb d'altres projectes municipals- (M.Nielsen 2009). D'aquesta manera, les malles creades a partir de les agrupacions de parcel·les de 30x15 o 25x12,5m2 s'estenen pel territori periurbà, talment com si haguessin estat ordenades a partir d'un plànol del municipi. Aquesta àrea d'expansió, que ha ultrapassat avui en dia els límits administratius de Maputo, ha sofert un major tipus d'intervencions en un breu període, amb una millora de les infraestructures bàsiques (aigua, sanejament i electricitat), de l'accessibilitat (tot i que insuficient), l'elaboració de PPU's com a pas prèvia la regularització *fundiària* massiva, i la creació d'una nova centralitat urbana al barri de Zimpeto.

Aquest descontrol generalitzat va a la contra d'una planificació estratègica integral d'aquests barris, que amb l'ocupació dels espais reservats per equipaments i serveis, s'han convertit en extenses zones residencials. L'adquisició de les parcel·les venen determinades per motius diversos com són una segona residència, per especulació, com pels reassentats i tal com diu un resident de Magoanine B (2010) perquè "hi ha més espai, les parcel·les són més àmplies, hi ha menys pol·lució, és menys perillós per a que els nens juguin al carrer, tot i que les comunicacions i serveis encara són pocs".

fig 29 i 30 Plànol dels espais públics comuns al barri de Maxaquene A: vies, espais lliures i espais d'equipaments públics. Mostra la irregularitat dels traçats i diversificació de nivells. Marcats en verd els espais usats com a públics, no ocupats, ni amb problemes de deixalles, forats, entre d'altres. Font: Elaboració pròpia. / Imatge de la morfologia tipus orgànica. Google Earth, 2011.

¹⁹ Els agregats són construccions annexes o properes a la casa de diferents usos com per exemple magatzems o ampliacions del propi habitatge, tant per a la família com per a llogaters novvinguts a la ciutat, per motius laborals.

REFLEXIONS SOBRE ELS TERRITORIS I ELS SEUS ESPAIS COL·LECTIUS

Segons DMLS Viana el resultat de l'anomenada comunament malaltia de les ciutats africanes és la degeneració “cap una atrofia de la relació estructural entre el projecte (a primera instància) i la forma (com a conseqüència), exacerbant la debilitat dels vincles entre tipologies establertes, programes i maneres socials reflectides en la fragmentació i el risc no calculat, una base de noves microformes per usar i crear espai amb un alt potencial creatiu, induïda per la imaginació i la necessitat productiva (supervivència), i per la pròpia espontaneïtat de la subjectivitat que dona forma a les parts dels seus espais urbans”²⁰. Aquestes microformes les trobem representades a l'espai col·lectiu dels barris, amb característiques determinades segons els escenaris viscuts. A través d'una de les artèries principals (estructurant i històrica) de la ciutat, l'avinguda Julius Neyerre, es passa per cadascuna de les més representatives dels barris sub i periurbans.

El primer territori, inici de l'AV. Julius Neyerre és la la *ciutat cemento*, de la qual en depèn la resta de barris. És un centre de malla regular, amb diversitat d'usos del sòl, les principals activitats econòmiques, infraestructures necessàries, transports, habitatges uni i plurifamiliars complets, equipaments públics²¹, privats i espais per a l'esbarjo amb un conjunt de parcs i jardins considerable, d'origen colonial²². L'única centralitat complerta²³ dels 308km2 totals de Maputo que correspon tant sols al 8% de la superfície total²⁴.

Immediatament després de la ciutat cemento l'eix travessa els primers barris suburbans, caracteritzats per una malla orgànica densa no planificada (a excepció d'alguns reordenaments parcials post independència), amb usos del sòl majoritàriament residencial, activitat econòmica informal alta, infraestructures (sanejament, aigua potable i electricitat) i transports de nivells precaris. Predomina l'habitatge unifamiliar bàsic, un significatiu percentatge d'equipaments i serveis públics (d'origen colonial), múltiples centres religiosos i àrees lliures (places i jardins) degradats i pràcticament inexistent per la sobreocupació de l'espai públic. Barris on la gestió del sòl es produeix entre propietaris sense un control i amb unes inèrcies explicades amb anterioritat.

La reserva d'espais lliures urbans per al barri (període i post independència) han desaparegut fins a la seva desaparició. Les vies²⁵ han estat ocupades fins al punt que ambulàncies, bombers i serveis d'escombraries no hi poden accedir.

20 *African City: towards a new paradigm – “chameleonic” urbanism for hybrid cities*. DMLS Viana. African Perspectives, 2009.

21 Ens trobem amb el cas, per exemple, d'un projecte del CMM que actualment està treballant per a l'execució de 10 biblioteques repartides entre els barris sub i periurbans equipaments inexistents en aquests territoris. Per altra, l'antic director del Dep. de Mercats i Fires reconeix no existir cap pla de construccions de mercats, cap estudi sobre les tipologies més adients, i la dependència dels projectes de cooperació per a la possible realització dels típics mercats puntuals tancats, tipologia que ha fracassat en molts dels barris.

22 L'actual estratègia del CMM és la de la cessió i gestió d'aquests a privats, que comporta una entrada de recursos, un manteniment, però alhora espais elitistes per a la població de majors recursos.

23 Existeixen d'altres a la ciutat de nivell específic com les de Zimpeto (en actual transformació), Xiquelene (centrada en el comerç i la mobilitat), Xipamanine (mercantil).

24 Maputo està formada per 7 districtes: 1 (ciutat cemento), 2 (suburbans antics), 3 (suburbans antics i recents), 4 (majoritàriament periurbans), 5 (suburbans recents i periurbans), Catembe (a l'altre costat de la badia) i l'illa d'Inhaca.

25 Aquestes es classifiquen segons dues variables. Per nivell: 6 tipus de vies en general: via perimetral longitudinal estructurant municipal; via perimetral longitudinal estructurant entre barris; vies internes estructurants de barri; vies secundàries de *quaterlões*; vies de parcel·la; i vies semi-privades d'accés a parcel·les sense sortida directa. Per tipologia de trànsit: vies de

fig 31, 32, 33, 34, 35, 36 i 37. Imatges dels barris de Maxaquene A i Polana Caniço A. Banques, habitatge, "plaça", església, carrer prototípic, casa amb botiga integrada i passatge per ocupació d'habitatges de vies públiques.

La pràctica d'una llibertat mal entesa ha fet que els propis habitants, en pro del creixement de la seva parcel·la, s'apropiessin metre a metre de les vies rodades i de vianants fins al punt de trobar-nos amb carrerons de mig metre.

Les places han desaparegut usant com a zones d'esbarjo els buits residuals que per motius varis no han pogut ser ocupats, de dimensions i formes variables, però reduïdes. La vegetació²⁶ que resta és la situada a les poques parcel·les privades que s'ho poden permetre.

Pel que fa a l'espai públic construït la majoria d'equipaments existents ²⁷ generalment són els diferents tipus d'escoles i els múltiples centres religiosos. En molts casos l'accés a centres de salut, grans mercats, es realitza a d'altres barris.

La generalitzada venta informal lineal dels barris de Maputo, tant important pel seu dinamisme i focus social es troba, de forma desorganitzada i precària, al llarg de les avingudes i carreres principals²⁸ sovint separades segons tipus de mercaderia. Els comerços són varis: els permanents (cases-botiga), temporals (contenidors metàl·lics per a poder ser desplaçats en cas d'inspeccions de permisos municipals), mòbils (venedors ambulants mitjançant carretons), i efímers (dones que venen productes bàsics sobre petites estructures precàries o directament al terra sobre una tela). Al llarg de tot tipus de vies predominen les

trànsit rodat de vehicles grans; vies de trànsit rodat de vehicles petits; camins de vianants i bixoves (carros de recollida d'escombraries manuals); passos de vianants.

²⁶ L'arbre està considerat un element important per a les poblacions, per a usos diversos: reunions, el lloc de l'ombra i de descans, de celebracions...

²⁷ Posteriorment la manca d'espai (i recursos) n'ha impossibilitat la construcció de nous.

²⁸ Alguns eixos, en especial els millorats lligats a terminals de transport, són els que més aglutinen concentracions d'activitats degut als fluxos de població i mercaderies. Casos com a Xiquelene (2010) on fou inaugurada una estació de xapes (furgonetes privades pel transport de passatgers), deriven en la re_transformació del teixit i les seves vores de forma veloç i contundent. Centralitats específiques lineals que degut a les seves potencialitats són àrees d'ebullició i mutació constant, concentració de negocis diversos, especulació del sòl, etc., però alhora amb creixents fragilitats que s'acumulen per falta de control.

petites banques i els comerços incorporats a la llar, estratègicament situades a les zones de més flux poblacional.

Com a espais de relació podem diferenciar de forma genèrica els dels homes, principalment en barraques (construccions o contenidors convertides en bars) i els camps d'esports. Pel que fa a les dones, són les pròpies llars els llocs de trobada de les dones. De forma general solen ser els centres religiosos, oberts a tothom, que aglutinen més residents. Aquets i les escoles del barri (pel seu espai i condicions) són usats també com a llocs de trobades comunitàries.

Als límits de Maputo i de l'Avinguda Julius Neyerere, amb frontera amb la vila de Marracuene, ens trobem amb les àrees d'expansió, amb una malla majoritària regular (oficial i no oficial) i una malla orgànica de densitats baixes. L'ús del sòl es caracteritza pel residencial de baixa i molt baixa densitat (excloent la nova centralitat de Zimpeto), i pel nombre reduït d'equipaments, serveis públics i activitats econòmiques. El transport de passatgers és molt limitat i el nivell d'infraestructures és semblant a la primera corona (amb inferior degradació de l'ambient). Tot i l'ocupació d'espais reservats per a activitats comunitàries (per falta de control i l'urgència dels reassentaments) n'existeix una major disponibilitat comparativament respecte les primeres corones, amb algunes reserves per part del municipi o el *secretario*.

La major part d'aquests barris ocupats durant l'última dècada, repetició d'una morfologia residencial, no incorporen al teixit urbà els espais públics necessaris per a una comunitat. Les vies, de baix nivell jeràrquic, són majoritàriament d'arena²⁹. La baixa densitat, la poca circulació de vehicles, fan del carrer el lloc més usat com espai públic i sobretot per al joc dels infants.

	Jardins	Àrea km2	Places	Àrea (m2)
DM1	21	0.383	7	9.828
DM2	3	6.824	1	9.459
DM3	2	20.845	5	24.555
DM4	0	0	0	0
DM5	1	0.900	0	900.00
TOTAL	27	28.952	13	43.842

fig 38, 39, 40, 41, 42 i 43 Taula 2: Inventari de parcs i jardins per districtes. L'elevat percentatge al DM3 és degut a espais com el camp de golf, no inserits en l'estructura dels barris informals. Font: PEUMM, 2008. / Imatges prototípiques de barris periurbans amb la tipologia de vies, d'espais residuals, comerç informal, carrers principals i horts comunitaris.

²⁹Es classifiquen en tres nivells: les estructurants de barri (que comunica amb la resta del territori urbà); vies estructurants secundàries internes; vies estructurants terciàries; i vies de circulació. Tot i que la majoria són d'amplades factibles per al pas d'un o dos vehicles, el material i la irregularitat en dificulta la circulació.

Com a espais delimitats, ens podem trobar de caire puntual amb algun camp d'esport, parc infantil i places usades com a mercats informals. Les zones verdes (com les reserves per jardins) han anat desapareixent³⁰ i tradicionalment es manté l'arbre de les llars tant característic pels seus múltiples usos: font d'aliments, d'ombra per al descans, les reunions, cerimònies, etc. Existeixen també algunes d'hortes comunitàries (tot i la seva tendència a la desaparició per a projectes variis, en especial per part del CMM), i la gran majoria de tancaaments perimetral de parcel·la vegetals creen un paisatge on l'espai públic i privat es mescla visualment.

L'espai públic construït està format pels equipaments (majoritàriament executats durant els reassentaments) i que posteriorment, degut a la manca d'espai (i recursos) n'ha impossibilitat la construcció de nous. Predominen les diferents tipus d'escoles, centres de salut, centres de formació professional, per a la 3ª edat, edificis policials i múltiples esglésies. El comerç és similar a la resta de barris, tot i que les condicions higièniques i d'espai generalment són millors. És molt comú trobar-se sovint amb els casos típics de fallida de projectes (generalment de cooperació) que no han estat sostinguts per anàlisis profunds sobre les formes d'entendre i usar l'espai per part de la població. Aquesta és la situació del mercat públic tancat i formal de Magoanine C, que com el propi *secretario* explica degut a les taxes que s'imposen, a la tradicional caça del client, a ser un únic mercat puntual per a un gran barri, i la distància respecte les parades de transport, ha estat abandonat traslladant-se a l'espai previst per a una plaça comunitària, passant de nou a mercat informal. Els principals punts de trobada públics són precisament a l'entorn d'aquests mercats, a les esglésies i als camps de futbol. Els equipaments també són usats per les seves característiques favorables, i la parcel·la privada continua tenint un gran pes per a la relació familiar i veïnal. Actualment el creixent nombre de centres religiosos i de la seva influència està fent que els tradicionals llocs de relació masculina (barraques) desapareguin, segon comenten alguns residents.

fig 44, 45 i 46 Imatge de malla geomètrica regular oficial de mitja-baixa densitat, malla geomètrica regular no oficial de mitja/baixa densitat i malla orgànica no oficial de baixa densitat, respectivament. Font: Google Earth 2011.

30 Segons informà el secretari de Magoanine C (2010) quan els nadius van saber que s'ordenaria el barri, varen talar la vegetació. Les reserves de jardins desaparegueren per l'ocupació dels reassentaments. I per altra, tal i tot i la proclama el President del Govern "una família, un arbre" i els múltiples projectes de plantacions per part dels donants, els arbres situats a les vies van ser majoritàriament tallats, probablement pel negoci de la fusta i el carbó.

Maputo, tot i l'esforç institucional enfocat en la millora dels barris sub i periurbans, ara per ara, està essent redefinida per estratègies duals entre els principals actors. Els interessos i l'especulació s'enfoquen en la creació de noves urbs inspirades en el model de ciutat occidental a partir de taules rases, desplaçant la població a les noves àrees d'expansió perifèriques. Mentre que els actors de base, tot i l'aparent arbitrarietat, són els principals productors de la fàbrica urbana mitjançant mecanismes i processos interns, on hi estan involucrats extraoficialment els secretaris de bairro i tècnics municipals.

Els espais col·lectius són representants d'un mosaic urbà que es genera i regenera a partir de l'imaginari socio-cultural i de subsistència. Els barris suburbans es caracteritzen per la degradació i sobreocupació de l'espai públic i equipaments d'origen colonial, mentre que als periurbans es mimetitza un model residencial de baixa densitat, que tot i la construcció de noves instal·lacions no incorpora en el seu teixit els espais públics necessaris. Atesa la manca de dotacions comunitàries la pròpia població s'apropia i sovint redefeix l'espai format pel viari, àrees reservades per equipaments, parcs i jardins, concentrant-se en els eixos de fluxos poblacionals i comercials. És vital, per tant, entendre els factors de canvi i de permanència d'aquests escenaris comunitaris en pro d'una vida urbana inclusiva i participativa, conseqüent amb les realitats i les especificitats d'unes formes de ser i fer antròpiques de lo quotidià.

Arwen Prendergast Gumbao

Doctoranda Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori UPC

Estança a la Universidade Eduardo Mondlane de Maputo, Moçambic, amb

l'Agència Espanyola de Cooperació Internacional per al Desenvolupament

arwen@coac.net

Referències bibliogràfiques

HENRIQUES, C. Maputo (2008). Cinco décadas de Mudança Territorial. O uso do solo observado por tecnologias de informação geográfica. Cooperação Portuguesa, Instituto Português de Apoio ao Desenvolvimento, Ministério dos Negócios Estrangeiros. Lisboa.

AVERMAETE, T., HOOIMEIJER, F. I SCHRIJVER, L. (2006). Urban Formation and Collective Spaces. OASE 71. Recuperat al 25/06/2012 des de <http://www.artbook.com/9056625225.html>

VIANA, DMLS (2009). African City: towards a new paradigm – "chameleonic" urbanism for hybrid cities. African Perspectives 2009 Congress. Recuperat 20/ 04/ 2010 <http://web.up.ac.za/default.asp?pkCategoryID=9497>

SOJA, E. (2009) "The city and spatial justice". Justice spatiale. Spatial justice. 8 p. Recuperat 05/05/2010 des de www.jssj.org

TIQUE, J., JORGE, S., MELO, V. (2011). Ocupação e gestão do solo urbano em Moçambique: o caso de Maputo. Seminário Internacional - Urbanização de territórios de génese ilegal. Centro de Estudos e Desenvolvimento do Habitat da Universidade Eduardo Mondlane.

UN-Habitat The Challenge of Slums: Global Report on Human Settlements, UN_HABITAT, 2003. Recuperat 05/05/2011 des de <http://www.unhabitat.org/pms/listItemDetails.aspx?publicationID=1156>

Conselho Municipal de Maputo (2008). Plano de estrutura urbana do município de Maputo. Introdução ao Peumm suas razões e filosofia. Plànol. Ciutat: Maputo. CEDH/FAPF/CMM.

A apresentação do PROMAPUTO II (2010) Programa de desenvolvimento municipal do município de Maputo, Fase II, PROMAPUTO.